

Владислав Безпалько (Київ),
науковий співробітник відділу історичних пам'яток
Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії МОН України

Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку

Вивчення матеріального світу та повсякденного життя українського населення ранньомодерної доби не буде повним без вивчення одягу, важливої і невід'ємної частини буття людини. Одяг демонстрував рівень заможності його власника, соціальний, сімейний статус, естетичні вподобання тощо. Тобто, його функції виходили за межі просто захисту тіла від навколишнього середовища. Однак вивчення історії одягу непривілейованих станів населення все ще недостатнє через обмежені інформативні можливості опублікованої джерельної бази. В одному із досліджень одягу українського населення ранньомодерної доби підсумовується, що використані опубліковані письмові дані «не дають можливості з повнотою і достовірністю говорити про сільський і міський одяг українців XVI–XVIII ст.» [2, 131]. Проте архівний матеріал, в першу чергу, масового характеру, такий як актові книги гродських і земських судів, при фронтальному перегляді дає масив інформації про одяг селян і міщан.

Українські селяни у XVI ст. не були злиденною верствою населення, як традиційно вважається в історіографії. Про це можуть свідчити наявність наймитів, переліки майна селян, де, серед іншого, перераховується і різноманітний дорогий одяг з імпортованих тканин [1, 249–251, 261–265]. Селянин у святковому вбранні був схожий на шляхтича, а не на скромного трударя. Для прикладу, так був одягнений вигуринський підданий Лаврин Сергійович, який 6 листопада 1591 р. верхи їхав свататися до іншого села: «... ермякъ синий люонский блакитный который коштвал чотыри копы гршей, жупан люонский блакитный который коштваль три копы гршей, кгузов сребрных отливаныхъ двадцат чотыри коштвали его три золотых полскихъ, шлыкъ лисий коштвал его копу гршей, пояс за шест грошей, ножи за чотыри грши, мошна в которой было петдесят гршей литовских, сагайдакъ который коштвал шест золотых полских, шаблю которая коштвала копу гршей...» [9, 8зв. –9]. У селянських «хижах» був і дорогий жіночий одяг – сукмани з лунського і швебединського сукна, шубки «котові», з хутра кролика, інколи покриті дорогим сукном [6, 340–344].

Але який одяг носили жінки непривілейованих станів українського населення, зокрема на Волині, щодня – під час роботи, в різних побутових ситуаціях? Скарги про пограбування підданих, вписані в актові книги їхніми панами, а інколи – і самими постраждалими, дають нам «живі» картини про використання того чи іншого виду одягу через зумовленість різноманітних факторів.

Найпоширенішим селянським жіночим поясним одягом на Волині останньої чверті XVI ст. писемні джерела називають плахту. Для прикладу скористуємося значними статистичними даними, які нам дає перелік пограбованих речей у буремльських селян і міщан та їх женців під час жнив 1582 р. Із зафіксованих у документі 226 женців – 92 жінки (дівчата і заміжні), і у всіх без виключення серед пограбованого одягу згадуються плахти (Див. Таблиця 1). Звернемо увагу на оціночну вартість цю-

го виду одягу. Найнижча оцінка – у 8 грошів, найвища – у 24 гроші, але переважно вартість плахт зазначена в 12–15 грошів. Із цього ж 1582 р. перелік згорілого майна кобецьких підданих пана Михайла Сербина Любецького дає інформацію як про прості плахти вартістю в 10–20 грошів, так і про дорожчі, в 30–40 грошів [6, 340–344]. Отже, виконання певних видів робіт передбачало в гардеробі селянки наявність робочого чорного одягу.

Таблиця 1. Перелік буремльських селян і міщан та їх женців, пограбованих 12 липня 1582 р. під час збирання жита [6, 673 зв.-680 зв.]

Ім'я підданого	Кількість женців			Пограбовані предмети одягу у женців
	Парубки	Жінки	Всього	
Піддані з с. Буремля княгині Марі Буремльської				
Васко Жольнович	2	3	5	Сермягъ две по тридцати грошей, шапокъ две по пети грошей, поесов два з ножами по десети грошей; плахоть жоноцких три по петнадцати грошей, рантухов три по осми грошей, тесем з ыголниками три по десети грошей
Пашко	-	4	4	Плахоть жоноцкихъ чотыри по дванадцати грошей, рантухов чотыри по три гроши, тесемъ чотыри по пети грошей
Федко Холодкович	-	8	8	Плахот жоноцкихъ осмъ по тринадцати грошей, тесемъ з ыголнеками осмъ по семи грошей
Яцук	3	-	3	Сермяг три по тридцати грошей, поесов з ножами три по семи грошей
Макар	-	5	5	Плахот жоноцких пят по одиннадцати грошей
Денис	-	7	7	Плахоть жоноцких семь по тринадцати грошей
Федина Белик	-	5	5	Плахоть жоноцких пят по чотырнадцати грошей
Стець	-	3	3	Плахоть три по тринадцати грошей, рантушков три по чотыри гроши
Денис Костюкович	-	4	4	Плахоть чотыри по дванадцати грошей
Сенько боярин	2	3	5	З двох паробков сермяги две по тридцати грошей, а с трох девок плахоть три по двенадцати грошей
Яцко Пожега боярин	3	3	6	У трех паробков сермягъ три по сороку грошей, а трох девокъ плахот три по петнадцати грошей, рантухов три по чотыри гроши

Піддані з м. Буремля пана Івана Хрінницького				
Миколай Дзарський, урядник буремльський	5	5	10	У пети паробков сермяг пят по сороку грошей, а у пети девок плахот пят по дванадцати грошей
Іван Березолуп боярин	3	3	6	У трох паробковъ сермяг три по тридцати грошей, а у трох девокъ плахот три по дванадцати грошей
Ходко	-	3	3	Плахот три по десети грошей, наметокъ три по чотыри гроши
Юско Точивич	-	2	2	Плахот две по осми грошей, переметокъ две по три гроши
Дмитрик Пикулик	10	10	20	Паробков десети сермяг десет по сороку грошей, шапок десет по три гроши; а у десети девок плахоть десеть по дванадцати грошей ранътухов десеть по осми грошей
Яцко Купка	2	2	4	У паробков двох сермягъ две по тридцати грошей, а у девок двох плахоть две по дванадцати грошей, рантухов два по пети грошей
Омелян Луцевич	3	3	6	У паробков трехъ сермяг три по тридцати грошей, у девок трохъ плахоть три по семнадцати грошей, рантухов три по шести грошей
Ігнатець	5	5	10	У паробков пяти сермяг пят по сороку грошей, шапок пять по пети грошей, поесов пят з ножами по десети грошей; а девок пети плахоть пят по осмнадцати грошей, тесем пят з иголниками по дванадцати грошей
Юц	-	6	6	У жонокъ плахот шесть по чотырнадцати грошей
Андрець	8	-	8	Сермяг осмь по тридцати и два гроши
Іван Маркович	8	8	16	Ув осми паробков сермяг осмь по двадцати и осми грошей, а осми жонок плахоть осмь по двадцати и по чотыри гроши
Васко	10	-	10	У тыхъ всих осми... было женьцов по десети, у каждого женьца по сермязе по тридцати грошей
Гаврило	10	-	10	
Савостко	10	-	10	
Юско	10	-	10	
Осип	10	-	10	
Кузма	10	-	10	
Ласко	10	-	10	
Никон	10	-	10	

Відзначимо, що у селянок Волині майже не згадується фартух, який більш характерний міській, певним чином, європеїзованій моді. У віднайденому нами випадку одягання фартуха плахта відсутня. Так, при огляданні возним побиття і пограбування буцинських селян луцького владики, піддана Харковая заявила, що 19

серпня 1587 р. під час польових робіт «... з нее погърабили фартухъ околистый который, дей, коштовал грошей дванадцат, а рантух за гърошей дванадцать куплений, тесму за осмъ грошей купленую, иголникъ, в котором, дей, была копа грошей, черевики за гърошей три купленые... » [8, 789зв.].

Статистика пограбованого у женців (Таблиця 1) та інші приклади свідчать, що для підперізування найбільш розповсюдженою складовою повсякденного жіночого одягу була «тесьма». Інколи відзначається «широка тесьма». Частим її супутником був гольник – футляр для дрібних господарських речей, в першу чергу, голок. Такий характерно жіночий аксесуар одягу використовувався і для носіння невеликих сум грошей готівкою. Коштував він декілька грошів. Наприклад, 16 серпня 1595 р. в Уляни, дружини підданого пана Андрія Богушевича Тушебинського, під час випасання нею худоби було пограбовано «плахту синюю наполную за которую была дала грошей золотый полский, пояс, покрем фалюндышовую которая коштовала грошей осмъ литовских, иголник за три грши литовских куплений, в том же иголнику на тот час было грошей литовских пятнадцат... » [14, 160].

В дослідженнях з одягу XVI–XVII ст. вважається, що дівчата в теплу пору року переважно носили лише тканку (смужку орнаментованої тканини) і голову не покривали [2, 124; 3, 98]. Однак актовий матеріал показує використання й інших головних уборів у різноманітних комбінаціях. Наприклад, згідно зі скаргою княгині Катерини Дмитрової Козечиної, 1 липня 1582 р. були пограбовані її садовські піддані, які вийшли зустрічати череду худоби. Серед них у підданого Ярмола Билковича «... у девки его Тацы товстку синюю которая коштовала грошей двадцат, покров синюю люнскую купленую за чотыри гроши, тканку оксамитную купленую за три гроши литовских»; у Стецка Володка «... з жоны его знято товстку чирвоную которая коштовала грошей двадцати, платъ который коштоваль грошей осмъ, а з дочки его знято товстку синюю купленую гршей за пятнадцать, тканку оксамитную купленую грошей за три, платъ который коштоваль грошей чотыри...» [6, 689-690]. В іншому випадку 21 червня 1582 р. під час оранки були пограбовані мосорські піддані пана Антонія Яловицького, зокрема «... з Стецковое Полажки знято плахту наполную, которая его коштовала грошей осмънадцать, переметку которая ее коштовала грошей шесть, пояс тесма широкая, за которую дала пять грошей; ... з девки Масковое з Мотруны взято плахту черленую, которая ее коштовала полкопы грошей, поясь тесма широкая, которая ее коштовала полшоста гроша, переметка которая коштовала пят грошей, тканка оксамитная за которую дано шесть грошей...» [6, 620зв.]. Одже, бачимо різноманіття жіночого одягу для покриття голови у дівчат – толстка, покров, плат, перемітка. Не виключаємо, що одягання декількох головних уборів, окрім ткани як ознаки дівочтва, у місцях громадського спілкування мало показувати заможність родини, привабливість дівчини як майбутньої нареченої.

Інші документально зафіксовані випадки пограбування дівчат показують використання і одного виду головного убору, в тому числі такого, що покриває голову. Так, 18 вересня 1585 р. були пограбовані брюховецькі піддані пана Федора Злоби під час оранки, покосу та в'язання гречки. Зокрема, у селянських дочок з головних уборів згадані лише оксамитові ткани: «... у во Йвашка... дочку его на ймя Ори-

шу... пограбили з неї плахту напольчатую за которую дала двадцать и пять грошей литовских, тканьку оксамитъную за которую дала осмь грошей литовських, тясму за которую дала семь грошей литовских; Боббль поехалъ из дочками гречки вязати, дочки его две... Моцу а Любку... пограбили з них плахоть две черчатыхъ за которые дали копу грошей литовских, тканок две оксамитныхъ за которые дали осмьнадцать грошей литовских, сермяг две за которые дал семдесятъ грошей литовских, тясем две купленых за дванадцать грошей литовских ...» [7, 1050–1050 зв.]. 4 травня 1581 р. напад пана Михайла Дрозденського на володіння володимирського єпископа Мелентія Хребтовича. Дружин і дочок воронських підданих пограбовано, коли вони «снитку до домов своих рвали»: «... Ивашкову деву Огапью збили и згвалтили и толстьку з неї, которая, дей, стояла за чотыри грши пограбили... в Дацови девки толстку за шестнадцать грошей, платъ за пяти грошей, пояс за три гроши, в Стецковы девки толстку за осмьнадцать грошей зняли и пограбили...» [4, 156–156 зв.]. В уже згадуваному документі про женців буремльських підданих у «девок» були пограбовані рантухи (Таблиця 1).

Хочемо зауважити з приводу зовнішнього вигляду та матеріалу виготовлення деяких головних уборів. Тканка, яка у всіх відомих нам згадках останньої чверті XVI ст. вказується «оксамитною», напевне, якщо брати до уваги її вартість, виготовлялася з невеликої кількості дорогої тканини. Оцінка тканок коливається від 3 до 9 грошів, тоді як, наприклад, жіноча оксамитова шапка з переліку згорілих речей омелянівського селянина оцінена у півтори копи литовських грошів [13, 161], а жіночий оксамитовий пояс в одному з переліків пограбованого – у двадцять грошів [1, 250]. Товстка – один з часто згадуваних видів покриття голови, у «Словнику уборов» має визначення як «хустка з грубого полотна» [15, 189]. Однак, цей вид одягу в більшості випадків має порівняно високу оціночну вартість, а також часто характеризується за кольором (червона, синя). Згадується товстка і серед речей, відписаних кухарці за тестаментом пана [1, 183]. Нам поки остаточно не зрозуміла специфіка носіння товстки, особливо в комплексі з іншими покриттями голови, однак ми не вважаємо її одягом бідняків, навпаки, вона згадується у заможних селян і міщан, і не тільки під час виходу на відкрите повітря, але й вдома. Так, пан Степан Митковський скаржився, що 2 грудня 1593 р. була пограбована його кухарка «жонка дворная». Коли вона поспішила вийти з будинку, щоб загнати свиней, які були навмисне випущені з загороди, з неї зірвали «... толстку чирвоную, которая коштотвала золотый полский, рантух ткацкий, который коштотвал грошей петнадцат литовских и пояс з голником, у голнику было грошей литовских пулпетадесят, и пояс з голником коштотвал грошей осмь литовских...» [11, 467 зв.].

Із верхнього одягу у селянських жінок в актовому матеріалі ми знаходимо дані про сермяги. На відміну від чоловіків, які носили верхній сукняний одяг постійно, навіть улітку (Таблиця 1), жінки його вдягали за потребою захисту від холоду. На такі висновки наштовхують дати пограбування, коли серед відібраних речей перераховуються сермяги. Окрім зимового періоду [12, 288], це початок травня [4, 156–156 зв.] та друга половина – кінець серпня і вересень [6, 850зв.; 7, 1050зв.; 14, 142], коли в полі або лісі зранку дійсно може бути холодно.

Цікавими є факти використання сермяг у повсякденному вжитку незаможними шляхтянками. Наприклад, з дружини пана Івана Гулялницького Ганни, коли вона 2 січня 1587 р. йшла у Гулялниках по справах до сусіда, було знято «... сермягу чорну за полкопы грошей купленую, плахту черчатую за полкопы и за пят грошей литовскихъ купленую, пояс за грошей пять купленийъ, при поясе мешокъ, а в мешку было грошей пятнадцать литовскихъ и перстенокъ сребраный за шесть грошей купленийъ...» [8, 68зв.]. Як бачимо, постраждала жінка за описом одягу більше схожа на дружину селянина. Це при тому, що сермяга вважалася одягом плебсу, неприйнятним для привілейованого стану. Характерний випадок – під час одного з шляхетських наїздів деякі з панів-нападників одягнулися в сермяги, щоб приховати свою присутність, проте їх впізнали в обличчя: «... зважа Івана Борзобагатого, которых есмо у твар познали, а они по хлопски у сермяги повбирали...» [5, 416].

Із повсякденного життя мешканців Луцька також можемо дізнатися про деякі нюанси у користуванні одягом в ранньомодерному місті. Наприклад, зі скарги луцького єврея Ангеля Ізашевича про неправомірне відібрання речей дізнаємося про вміст скриньки з приданим його дочки, яка «заручона есть» – 19 сорочок і 2 фартухи, але всі речі з якісного полотна, з дорогою вишивкою [10, 221зв.]. Із його ж слів дізнаємося і про кількість білизни, закладеної в прання, серед якої є жіночі сорочки: «... в золници хустъ мокрых – кошуль чотыри невестих, две мужских, кошуль детиных осмъ, обрусовъ два, стирадел две...» [10, 222]. Як бачимо, для зоління збирали певну кількість брудної білизни, але, на жаль поки ми не володіємо даними, як часто її могли прати.

Звісно, перелік у цій статті повсякденного жіночого одягу, як і самих буденних ситуацій, не є вичерпним. Однак, розширення джерельної бази, введення до наукового обігу нових даних дозволить точніше здійснювати реконструкції комплексів одягу ранньомодерної доби, а в деяких випадках і переглянути усталені уявлення про його використання.

Список літератури

1. *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.
2. *Калайникова Н.М.* Одежда украинцев XVI-XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу / Отв. ред. Рабинович М.Г. – Москва, 1986. – С. 112-132.
3. *Стельмащук Г.* Давнє вбрання Волині: етнографічно-мистецькознавче дослідження. – Луцьк, 2006.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Фонд 25 (Луцький гродський суд). – Опис 1. – Справа 23.
5. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 25.
6. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 26.
7. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 34.
8. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 37.
9. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 40.
10. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 43.
11. ЦДАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 44.

12. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 45.
13. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 46.
14. ЦДІАК України. – Фонд 25. – Опис 1. – Справа 48.
15. *Turnau I. Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* – Warszawa, 1999.

Тарас Ковалець (Чернівці), аспірант кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Сермяги як елемент козацької «барви»: до проблеми верхнього одягу запорожців у першій половині XVII ст.

Стрімкий розвиток сучасного козакознавства підтверджується появою все нових і нових праць, спрямованих на дослідження різних аспектів військової справи, побуту, занять українського козацтва. Від недавнього часу епоха козаччини стала об'єктом наукових зацікавлень фахівців зі спеціальних історичних дисциплін, зокрема уніформології. Після обережних спроб Г. Стельмашук дослідити місце та значення козацького костюма в українському строї загалом [11] та К. Свешнікова на основі археологічних знахідок реконструювати одяг запорожців у битві під Берестечком [13] у вітчизняній історіографії з'являється ряд ґрунтовних студій Є. Славутича, присвячених козацькому одягові другої половини XVII – XVIII ст. [наприклад, 14, 15]. Водночас костюм Війська Запорозького першої половини XVI-ст. іще залишається поза увагою дослідників. Метою нашої статті є спроба з'ясувати, чи для козацьких підрозділів у той час був притаманним одноманітний одяг, відомий під назвою «барва», та яке місце у ній могли мати поширені серед запорожців сермяги як тип верхнього одягу.

Передусім, варто зазначити, що зразків козацького строю XVII ст. майже не збереглося, тому реконструкція його можлива тільки на матеріалах писемних джерел та іконографії [21, s. 17]. Загальноприйнятим майже на рівні штампу є твердження, начебто, військовий одяг запорожців до середини XVII ст. був дуже різноманітний, тоді як деякі підрозділи коронного війська носили передбачену військовими статутами «барву» – до певної міри попередницю однострою в сучасному розумінні цього слова, ключовою характеристикою якої була **схожість** убору окремих вояків підрозділу [21, s. 411]. Близько 1557 р. король Жигмунт II Август запровадив для піхотних підрозділів блакитну «барву», згодом цей колір став традиційним і побутовував у костюмі польської піхоти майже вісім десятиліть [21, s. 21]. На думку Є. Славутича, Військо Запорозьке не мало форменого одягу, і це розглядалося самими козаками як «особливий привілей». Дослідник вважає, що «одноманітний, уніфікований й, як правило, наданий від уряду службовий одяг вказував на високий рівень залежності військово-службовців від держави чи правителя, ставлячи таким чином вояків приблизно в один ряд із озброєними слугами» [15, с. 214]. Водночас певна уніфікація строю у запорозькому війську все ж відбувалася, і перший «типовий військовий козацький одяг... з'явився, напевно, саме у ресстровому козацькому війську, тобто найманців, що отримували однорідне сукно на вбрання» [17, с. 120].